

Tûrân'da Türk Hakanlar Yurdu: Üsrûşene

BAYRAM ARİF KÖSE*

Öz: Tûrân bölgesi, İslam kaynaklarının Amû Deryâ (Ceyhun Nehri) ötesi anlamında kaydettikleri Mâverâünnehir coğrafyasıdır. İran'la Tûrân arasında sınır olan nehrin ötesinde, İslam kaynaklarının övgüyle bahsettiği Türkler yaşamaktaydı. Erdemlerinin yanı sıra idari ve askeri işlerindeki kabiliyetleri Müslümanların ilgisini çekmiş ve bundan sonraki süreçte bölge İslamlaşmaya başlamıştır. Harezî Hanlığı, Sâmânî hanedanı, Sebüktegin oğulları ve Selçukluların yanı sıra pek çok Türk hanedanı bu bölgeden çıkmıştır. İslam devletlerine asker ve idareci yetiştiren bölgenin önemli merkezlerinden olan Üsrûşene, bu makalemizin konusunu oluşturmaktadır. Üsrûşene'nin tarihi coğrafyası ve ilk İslam fethinden Abbasilere siyasi tarihi dönemin kaynakları incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mâverâünnehir, Üsrûşene, Afşin, Abbasiler

1

Land of Turkish Khans in Turan: Ushrûsanah

Abstract: Turan region is Transoxania (Mâwarânnahr) region which was referred to as beyond the Amu Darya (Oxus River) in Islamic sources. The land away from the river forming the border between Iran and Turan was inhabited by Turks who were highly spoken of in Islamic sources. In addition to their virtues relating, Turks' capability in administrative and military affairs drew the attention of Muslims, and the region started to gain an Islamic character later. Many Turkish dynasties in addition to Khwarazmian Empire, Samanid dynasty, Sebüktegin's lineage and Seljuks originated in this region. The subject of this paper is Ushrûsanah, one of the important centers in the region that raised soldiers and administrators for Islamic states in particular. The paper attempted to explore the historical geography of Ushrûsanah and its political history from first Islamic conquest to the Abbasids era by examining the sources on this period.

Keywords: Mâwarânnahr, Ushrûsanah, Afşin, Abbasid

* Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
bayramarifkose@gmail.com

Giriş

Günümüzde bir kısmı Özbekistan bir kısmı ise Tacikistan sınırları içerisinde kalan Üsrüşene tarihi M. Ö. 4. yüzyıllara kadar yani Büyük İskender'in seferlerine kadar uzanmaktadır. M. Ö. 2000'li yıllarda Aryânilerin göç ettiği Mâverâünnehir bölgesi, M. Ö. 6. yüzyılda Pers idaresine girmişti. M. Ö. 2. yüzyılın başlarında ise doğudan gelen kavimlerin istilasına maruz kalmış, sonrasında Yüe-çilerin ve Kuşanların hâkimiyetine girmiştir. 5. yüzyıl ortalarından 6. yüzyıl ortalarına kadar Eftalitlere bağlı kalan bölge onların yıkılışından sonra Batı Göktürk Devleti hâkimiyetine girmiştir. Mâverâünnehir sonraları ayrı zikredilse de ilk İslam fetihlerinde Horasan'ın bir eyaleti olarak idare edilmişti. Ancak bölgenin tümüyle Müslümanların eline geçmesi ve toprakların genişlemesi Mâverâünnehir'in Horasan'dan ayrı yönetilmesini lüzumlu kılmıştı. Bu bağlamda kadim Türk yurdu olan Üsrüşene, Mâverâünnehir'de olup; batısında Semerkand, doğusunda Fergana ve Pamir bölgesi, kuzeyinde Fergana'nın bir bölümü ve Şaş, güneyinde ise Kiş, Çağaniyan, Şuman, Vaşcird ve Reşt gibi yoğunlukta Türklerin yaşamış olduğu şehirler yer almaktadır. Burası ayrıca Çinlilerin Doğu Cha'o dedikleri bölgedir.¹ Çinlilerle, Araplar arasındaki bu sınırda cereyan eden hadiseler Türklerin Müslümanlaşmasına sebep olmakla birlikte hem İslam Devletleri hem de Türk beyleri açısından çok mühim gelişmelerin başlangıcı oluşturmaktadır. İlk dönem Müslüman Türk ilişkileri çatışmalar düzeyinde olsa da zamanla Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi İslam devletinin ihtiyaç duyduğu askeri ve idari kadroların bölgeden teminin önünü açmıştır. Bu durum

¹ Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, c. 28, 2003, s. 178; Aydın Usta, "Üsrüşene", *DİA*, c. 42, 2012, s. 391.

Müslümanların olduğu kadar Türklerin de geleceğine dair önemli bir dönüm noktasıdır.

Tarihi Coğrafya

Mâverâünnehir kelimesine kaynak teşkil eden ve Araplarca Amû Deryâ olarak isimlendirilen Ceyhun Nehri, Farsça konuşanlarla yani İran'la Tûrân arasında sınır teşkil etmesi bakımından mühimdir. Bu nehrin ötesinde yani Tûrân'da yaşayanlar Doğu Roma müelliflerince Beyaz Hunlar olarak adlandırılrsa da Arapların Mâverâünnehir'den kastı nehrin ötesinde yaşayan Tûrânî kavimler ve memleketlerdir.² Mâverâünnehir'in tamamına Tûrân denildiğini belirten Ebü'l-Fidâ, buranın Heftalitlerin ülkesi olduğunu belirtmektedir. Müellifin buranın en önemli merkezlerinden biri olan Üsrûşene'nin enlem ve boylam cetvelinden bahsettikten sonra burayla ilgili aktardıkları İbn Havkal'dan ve diğer müelliflerden nakildir.³

3

Üsrûşene'nin içerisinde yer aldığı Mâverâünnehir'in İslam fethinden sonraki süreci Türk tarihi açısından oldukça mühimdir. Ceyhun Nehri'nin ötesinde yer alması nedeniyle nehrin öte tarafında bulunan anlamında isimlendirilmiş olan bölge, İslam coğrafyacılarının kayıtlarına göre Soğd, Fergana, Şur, Üsrûşene, Buhara, Semerkant, Kiş, Nesef, Zâmin, Bunkes, İsbîcab, Hocend, Hokan hanlıkları ve diğer Türkistan şehirlerini kapsamakla birlikte Türk yurdu vasfı taşımaktadır. Doğusunda Pamir, Raşt ve Huttal, batısında, Taraz'dan itibaren Bârâb, Sütkend, Suğd, Semerkant ve Buhara

² G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873, s. 433.

³ İmâdüddin İsmâil b. Muhammed b. Ömer Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Bıldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840, s. 484, 496-497; Mâverâünnehir hakkında detaylı bilgi için bkz. Şihâbüddin Ebi Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mi'cemü'l-bıldân*, c. 5, Beyrut 1977, s. 45-46.

tarafından Harezm ve Harezm Gölü'ne kadar uzanan bölgede yoğunlukta Oğuzlar ve Karluklar meskûndü. Bu halklardan bahseden İbn Havkal, bölgeyi yeryüzünün meskûn olan en önemli bölgelerinden bir olarak tarif ettikten sonra, halkını çok yüksek bir umut kapısı, selamete kavuşturucu, kurtarıcı, cömert ve hayra düşkün vasıflarla nitelemektedir ki zaten İslam devletleri çoğu kez içine düştükleri buhran dönemlerinden buradaki Türklerden aldıkları yardımlar neticesinde çıkabilmişlerdi. Buranın halkının, kudretli, kalabalık bir şekilde harbe hazırlanabilen, kahraman ve iyi silah kullanabiliyor olması Türklerin daha çok askeri sınıfta değerlendirilmesinin sebeplerindendir.⁴

Üsrûsene, Surûşne ve Sutrûşne şeklinde de telaffuz edilen Üsrûşene akarsular bakımından yoksun olmakla birlikte düzlük ve tepelerden müteşekkil büyük bir eyalettir. Eyaletin başkenti günümüzde Ura-tepe kasabası olarak bilinen ve kayıtlara Bûncikes, Bencekes ve Bunûckes şeklinde geçen şehirdi. İbn Havkal'ın Semerkant rustakları arasında zikrettiği bu şehri Şâvzâr dağları takip etmektedir. Üsrûşene'yi tıpkı Soğd gibi bir bölge olarak ele alan müellif, Mâverâünnehir bölgesi içerisinde değerlendirmektedir. Üsrûşene'nin en büyük şehri ve valilerin oturduğu yer buranın dilinde Bûmeckes olarak telaffuz edilmektedir. Bûmeckes'ten başka Ersübânîkes, Kürkes, Gazek, Gağkes, Sâbât, Zâmîn, Dizek, Nuckes ve Harkâne şehirleri bu bölge içerisindeydi. Bûmeckes'in nüfusu o dönemde 17 bin civarındaydı. Toprak ve ahşaptan yapılmış evleri, surlarla

⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hînî), 1961, s. 164; Ebû'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasîbî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967, s. 368, 467; W. Barthold, "Mâverâünnehr", *IA*, c. 7, s. 408-409; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 177; Bölgede Oğuz yerleşmeleri hakkında bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 108-112.

çevrili iç şehri ve iç şehrin yukarı kapı ve şehir kapısı olarak isimlendirilen iki kapısı bulunmaktaydı. Üsrüşene eyaleti içerisindeki ulaşım ağına göre Harkân, Dizek arası 5, Zâmin arası 9 fersahtı. Zâmin, Sâbat arası 3 fersah, oradan Fergana'ya doğru soldan Hâves yoluyla Kürkes arası 13 fersahtır. Üsrüşene ile Sâbat arası güneydoğu güzergâhıyla 3 fersah, Harkân, Nuckles, arası güneydoğu güzergâhıyla 2 fersahtır.⁵

Mukaddesî ise Maşrık başlığı içerisinde değerlendirdiği Üsrüşene ile ilgili bilgi vermeden önce bu coğrafya ve halkı hakkında bilgi vermektedir. En meşhur bölge olarak zikrettiği bu coğrafyayı İslam'ın sarsılmaz direği, en büyük kalesi, âlimi en bol ve güzel şeylerin çok olduğu bölge olarak vasıflandırır. Müellifin belirttiğine göre buraların hükümdarları en iyi hükümdar, savaşçıları en iyi savaşçı ve orduları başı en eğilmez ordulardır. Burada köle olan başka yerde kral gibidir. Türklerin serhaddi, oğuzların kalkanı, Rumların korkulu rüyası Müslümanların ise övünç kaynağıdır. Müellif'in Haytal olarak kaydettiği Ceyhun Nehri ötesi Türklerin yaşadığı bölgelerdir. Onlardan övgüyle bahseden müellif, onların din konusunda bozulmadığını, savaşlarda son derece zorlu ve atılgan olduklarını, cihada ara vermeden devam ettiklerini, buna rağmen her daim barıştan yana olduklarını ve cömert olduklarını belirtmektedir. İffetli, uysal ve son derece misafirperver olan Türklerin yaşadığı bu bölge müellif tarafından, Fergana, İsficâb, Şaş, Üsrüşene, Soğd ve Buhara şeklinde altı eyalete taksim edilmiştir. Başkenti Buncikes olan Üsrüşene'nin şehirlerinin Arsubânikes, Kurdekes, Gazak, Fağkes, Sâbat, Zâmin, Dizek (Cizah), Nûckes, Katavan-Dizeh, Harkân, Hişt, Mersmende olduğunu belirtir ve bunlara ilaveten Beşâger, Meşâ, Burgar, Vekr, Bângâm, Mînek,

⁵ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 379-380, 403-404; Hamevî, *a.g.e.*, c. 1, s. 197; Strange, *a.g.e.*, s. 474.

Besker, Arsubânikes ve Buttem isminde dokuz tane bölgesinin olduğunu kaydetmektedir.⁶

İlk İslam Fetihleri ve Emeviler Dönemi

Horasan fethiyle birlikte devam eden Müslüman ilerleyişi Mâverâünnehir bölgesini kapsamından sonra bölge ilk dönemlerde Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Mâverâünnehir'e yönelik ilk önemli hareket Hz. Muâviye (r.a.) (41-60/661-680) döneminde gerçekleşmiş olsa da Hülefâ'i-Râşidîn döneminde de bölgeye yönelik askeri hareketlerin varlığı söz konusudur. Halife Hz. Osman (r.a.) (23-36/644-656) döneminde Horasan fetihleri çerçevesinde değerlendirilen bölgeye gönderilen İbn Âmir nehrin aşığı kesimlerini fethederek Mâverâünnehir halkıyla anlaşma sağlamış ve Hz. Osman (r.a.) bunun için bir akid yazmıştı. Sonrasında Horasan valisi olan ve 50 (670-671) yılında orada vefat eden Hakem b. Amr (r.a.) Mâverâünnehir'de namaz kıldırın ilk kişi olmuştu.⁷

54 (674) yılında 25 yaşında Horasan valiliğine getirilen Ubeydullah b. Ziyâd, 24 bin kişilik birliğiyle Ceyhun Nehri'ni aşarak develerle Buhara Dağları'na kadar ulaşmış ve bu dağları askerle aşan ilk kişi olmuştu. Bu harekât neticesinde Buhara'ya bağlı Râmenî, Nesef ve Beykent fethedilirken pek çok ganimet elde edilmişti. Ancak bu bölgede ilerlemede pek çok zorluk çeken Müslümanlar Horasana gelerek burada iki yıl kalmışlardı. I. Yezid (61-64/680-683) döneminde ise 61 (680-681) yılında Horasan ve Sicistân valiliğine getirilen

⁶ Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü'l-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877, s. 260-265; Ayrıca bkz. Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 87.

⁷ Ahmed b. Yahyâ el-Belâzurî, *Fütühu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013, s. 468-469, 471.

Selm b. Ziyâd, Semerkant üzerine yürümüştü. Yanında bulunan hammu da nehri aşan ilk Arap kadını olmuştu. Selm b. Ziyâd bu kadından olan oğlunun adını Suğda koymuş ve Suğd Bey'inin hanımından bir takım süs eşyası ödünç almıştı. Sonrasındaki hedefi Hocend olan Selm b. Ziyâd'ın buraya göndermiş olduğu birlikler Türkler karşısında mağlup olmuştu.⁸ Bölgenin mahalli Türk beyleri Müslümanlar karşısında Göktürklerden yardım istiyor ve onların yardımıyla bu akınları durdurabiliyorlardı. Bu sebeple Ceyhun Nehri Müslümanlar tarafından geçilmiş olsa da henüz Üsrûsene'ye varılamamıştı.⁹

77 (696-697) yılında da bölgeye yönelik akınların devam ettiği görülmektedir. Abdümelik b. Mervân döneminde Horasan valisi olan Ümeyye b. Abdullah, Bukeyr'e Mâverâünnehir'e gaza yapmak için hazırlıklarını tamamlamasını emretmişti. Ancak çıkan bazı anlaşmazlık nedeniyle bizzat Ümeyye b. Abdullah'ın kendisi sefere çıkıp Buhara'ya oradan da Tirmiz'e yürümek istemişti. Buhara halkıyla az bir fidye karşılığında barış yapan Ümeyye b. Abdullah oradan Merv'e ilerlemişti. Bölgeye yönelik diğer önemli fetih hareketi ise Mühelel'in valiliği döneminde 80 (699-700) yılında gerçekleşmiş ve Belh Nehri'ni aşan Mühelleb, Kiş'e varmıştı. Huttel ve Şebel Kalesi gibi bazı yerlere de asker gönderilerek fidye karşılığında anlaşmalar sağlanmıştı. Mühelleb oğlu Habib'i Buhara'ya göndermişti.¹⁰

Horasan ve Mâverâünnehir'de Müslümanların daha kalıcı olduğu dönem Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi'nin

⁸ Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi'l-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 3, (trc. heyeti: Ahmet Ağrakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 339, 453; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 471-472.

⁹ Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178.

¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 129-131, 137.

valiliği döneminde Kuteybe b. Müslim'in bölgeye gönderilmesiyle olmuştu. 705 yılında Horasan valisi olan Kuteybe, mahalli hâkimleri yenerek, Beykend, Timuşkent, Kermîniye, Buhara, Kiş ve Nesef gibi şehirlere hâkim olmayı başardı. Bu başarılar neticesinde Semerkant'ı yüklü bir vergiye tabi tutan Kuteybe, İsficâb'a kadar Mâverâünnehir'in önemli bir bölümünü ele geçirmiş olsa da Üsrüşene henüz Müslüman hâkimiyetine girmemişti. Ancak Belâzurî'deki bir kayıt onun Fergana'dan sonra Soğd ve Üsrüşene'ye yürüdüğünü göstermektedir.¹¹

Horasan ve Mâverâünnehir'de devam eden İslam hâkimiyeti Kuteybe b. Müslim'in 96 (714-715) yılında öldürülmesiyle birlikte gelişen olaylar nedeniyle sarsılmaya başlamıştı. Bölgeye atanan Hareşi, birlikleriyle birlikte 104 (722-723) yılında harekete geçerek nehri aşmış ve Debûsiyye'ye iki fersah uzaklıktaki Rüzgâr Sarayı'nda konaklamıştı. Ardından Üsrüşene'ye kadar ilerleyip az bir miktar karşılığında burada anlaşma sağlamış ve Müslümanlara saldıran Suğdlularla da mücadele etmişti. 110 (728) yılında ise Türgişlerin, Su-lu döneminde bölgeye daha sık müdahale etmesi Müslümanları zor durumda bırakmış ve zaman zaman Türkler karşısında mağlup olmalarına neden

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 200, 204, 210, 216-217, 226, 243, 255, 264; Belâzurî, *a.g.e.*, s. 481-484; Kuteybe b. Müslim'den önce Mâverâünnehir'in İslamlaşmasına dair bazı adımlar atıldığı görülse de bölgede İslam'ın kalıcı olması Kuteybe b. Müslim'in başarılı siyaseti sayesinde olmuştur. Soğdlular, Türkler ve Araplar gibi farklı etnik kökene mensup olanların yaşadığı bölgede Budizm, Zerdüşlük, Maniheizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Şamanizm, Mecûsilik ve Mezdekiye yaygın inanışlar arasındaydı. Ancak Kuteybe b. Müslim'in bu karışık yapıda ordusuna kattığı askerlerin Müslüman olmasını sağlaması, şehirlere yerleştirilen garnizonların hakla iyi ilişkiler kurması ve Dahhâk b. Müzâhim gibi âlimlerin İslam'ı yerli halka iyi anlatması gibi etkenler Mâverâünnehir'de İslam'ın yayılmasının önünü açmıştı. Sosyoekonomik yapının devam ettirildiği bölgede para sistemi aynen korunurken Soğdca bir müddet resmi dil olmaya devam etmişti. Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178; Usta, "a.g.m.", s. 391.

olmuştu. Ancak bu durum kısa sürmüş ve Müslümanlar iki yıl içerisinde kontrolü tekrar ele geçirmişlerdi. Yine de 120 (738) yılında Su-lu'nun ölümüne kadar şiddetli çarpışmalar yaşanmıştı.¹²

Emevilerin son bölge valisi olan Nasr b. Seyyar, Mâverâünnehir'de yaptığı savaşlarla bölgeyi elde tutmayı başarmıştı. İlk savaşını Bâb-ı Cedid (Yeni Kapı) dolaylarında yapan Nasr b. Seyyar ikinci savaşını Verağser ve Semerkand'a yapmıştır. Sonrasında Merv'den Şaş'a kadar olan bölgeler için savaşan Nasr b. Seyyar, her ne kadar Şaş Nehri'ni geçmek istese de 15 bin kişilik ordusuyla Kürsul buna engel olmuştu. Bu savaşında Nasr b. Seyyar'ın yanında Buharalılar, Semerkandlılar, Kişliler ve Nesefliler de bulunmaktaydı. Onun bu mücadeleleri bölgeyi kısmen de olsa itaate alırken Afşin ve ailesi de kendisine tabiiyet bildirmişti.¹³

9 Abbasiler Döneminde Üsrüşene Türkleriyle Münasebetler

Türğişlerin kendi iç sorunlarıyla ilgilenip bölgeden çekilmesi ayrıca Göktürklerin de yıkılması bu kez Müslümanları Türklerle değil de Çinlilerle karşı karşıya getirmişti. Abbasilerin ilk yılı olan 133 (751) yılında Müslümanlar ve Türklerden oluşan ittifakın Çinliler karşısındaki galibiyeti Mâverâünnehir'in kaderini değiştirdiği gibi Müslümanlarla bölge Türkleri arasındaki ilişkileri de yeni bir boyuta taşımıştı. Dış siyasette Türklerden aldığı destekle başarıya ulaşan Müslümanlar iç siyasette de onların desteğiyle pek çok şeyin üstesinden geleceğinin farkına varmışlardı. Mâverâünnehir kesin olarak Müslüman hâkimiyetine

¹² İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 269-275, 341-342, 372-376; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178; Kuteybe b. Müslim ve fetihleri hakkında ayrıca bkz. İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *DLA*, c. 26, 2002, s. 490-491.

¹³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 4, s. 442-443; Usta, "a.g.m.", s. 391.

girerken bölgenin yerli halkı olan Göktürk bakiyeleri artık idari ve askeri maharetlerini yeni bir devlet olan Abbasilerde sergileyeceklerdi.¹⁴

Abbasilerde Türklerle münasebetlerin Talas Savaşı'na kadar uzanmasından sonra Türk yurdu Mâverâünnehir'e yönelik fetih hareketleri de devam etmişti. Halife Hârûn Reşîd (170-193/786-809) döneminde Fadl b. Yahya, Mâverâünnehir civarında fetihler yapmış ve güçlü olmasına rağmen Üsrûşene hâkimi kendisine itaat bildirmişti. Ancak 190 (805-806) yılında Hârûn Reşîd bölgede Râfe b. Leys b. Seyyâr'ın isyanıyla da uğraşmak zorunda kalmış ve neticede Hersem komutasındaki birliklerin onu Semerkand muhasarasından sonra öldürmesiyle isyan bastırılmıştı. Mâverâünnehir'de hâkimiyetin yeniden sağlanmasından sonra Halife Me'mun (198-218/813-833) dönemine kadar bölgede her hangi bir karışıklık meydana gelmemişti. Fakat bundan sonra isyanların birbirini takip ettiği bölgede Me'mun dönemine geldiğinde Soğd, Üsrûşene ve Fergana ahalişi daha önceki ahitlerini bozmuşlardı. Me'mun Horasan'da bulunduğu sıralarda bölge halkı üzerine asker gönderip onların İslamiyet'e girip itaat etmelerini sağlamaya çalıştı. Ayrıca asker göndermenin yanında onları İslamiyet'e girmeye teşvik eden mektuplar da gönderiyordu. 207 (822-823) yılında bölgeye gönderilen Ahmed b. Hâlid, Mâverâünnehir'e geçmiş ve Üsrûşene'yi fethetmişti.¹⁵

Mâverâünnehir'de özellikle Üsrûşene'nin fethi Abbasi devlet teşkilatında Türk devlet adamlarının ağırlıklarını arttırmıştı. Afşin¹⁶ ünvanı kullanan bu bölgenin beyleri,

¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 4, s. 607; Özgüdenli, "a.g.m.", s. 178.

¹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232, 274, 285, 425.

¹⁶ Üsrûşene hükümdar ünvanı olan Afşin kelimesinin kesin olmamakla birlikte Farsça *paşî* kelimesinin Arapçalaştırılmasından türetildiği belirtilmektedir.

İslamiyet'i yeni kabul etmelerine rağmen Abbasilerin gerek idari gerekse askeri pek çok önemli kademelerinde yer almışlardı. Abbasilerde görev alan ve önemli isyanları bastırmakla görevlendirilmiş olan Üsrûşene kökenli devlet adamlarının belki de en önemlisi Haydar b. Kâvûs el-Afşin'dir. Ancak onun Üsrûşene'de ne zaman hükümdar olduğuna dair bilgiler kısıtlıdır. Bu ailenin tespit edilen ilk ismi Kara Buğra'dır. Kara Buğra, Horasan Valisi Esed b. Abdullah'ın, Türgiş Kaanı Su-lu ile yaptığı savaşta Türgiş Kaanı'nın yanında yer almıştı. 178 (974) yılında Horasan Valisi Fazl b. Yahya el-Bermekî ile savaşan Hân Kara ise Kara Buğra'nın oğlu olup aynı zamanda Afşin'in de dedesidir. Abbasilerin Üsrûşene'de tam olarak hâkimiyet sağlaması ise Hân Kara'nın oğlu, Afşin'in ise babası olan Kâvûs döneminde gerçekleşmiştir. Halifenin gönderdiği birliklerle baş edemeyeceğini anlayan Kâvûs vergi vermeyi kabul ederek Müslümanlarla sulhu kabul etmişti. Fakat kısa süre sonra bu sulhu bozarak vergi göndermeyi kesmişti. Bu gelişmeler üzerine Halife Me'mûn ahitlerini bozdukları için Soğd, Üsrûşene ve Fergana üzerine asker sevk etti. Bölgede Müslümanların ilerleyişini kolaylaştıran bir sebep daha vardı ki o da Kâvûs'un Müslüman birliklerle mücadele ettiği bu dönemde ailesiyle arasının açık olmasıydı. Belâzurî'nin belirttiğine göre Kâvûs, önceleri Me'mûn'un veziri ve kâtibi olan Zu'r-Riyâseteyn olarak adlandırılan Fadl b. Sehl'e mektup yazarak vergi ödemek şartıyla sulh yapmıştı. Fakat Me'mûn'un Bağdat'a dönmesi üzerine Kâvûs bu sulhu bozmuştu. Kâvûs'un oğlu Afşin'le arasının bozuk olmasının sebebi ise, Kahraman ismindeki çok yakın bir yardımcısının kızını Kâvûs'un Fadl adlı oğluyla evlendirip Haydar olarak da bilinen diğer oğlu Afşin'i ise

aşağılamasıydı. Afşin bu sebeple Kahraman'ı Künb kapısı önünde öldürdü. Hâşim b. Muhavvir'in yanına kaçan Afşin ondan babasının kendisini affetmesi için mektup yazmasını istemişti. İşte bu dönem Afşin'in Müslümanların lehine tarih sahnesine çıktığı dönem olmuştur. Sarayda anlaşmazlık yaşadığı memuru öldüren Afşin babası Kâvûs'tan korktuğu için Bağdat'a gelip Halife Me'mûn'la görüştü ve Müslüman olacağını bildirdi. Bundaki amacı babasına karşı kendini Me'mûn'un desteğiyle güvence altına almaktı. Bu sıralar Üsrûşene'yi fethetmeyi düşünen Me'mûn bu fırsatı iyi değerlendirdi. Aslında bu fethi daha önce gerçekleştirmek isteyen Me'mûn duyduğu bir takım olumsuzluklar nedeniyle Üsrûşene'ye gitmekten çekinmekteydi. Afşin'in Müslüman olması tam bu noktada Me'mûn'a cesaret vermişti. Afşin, Üsrûşene'ye giden en kısa yolları tarif ederek oraya girmenin tüm kolaylıklarını Me'mûn'a anlatmıştı. Neticede tereddütleri azalan Me'mûn, Kâtib Ahmed b. Ebî Hâlid el-Ahvel komutasındaki birliği bölgeye sevk ederek fethi başlattı. Gelişmelerden haberdar olan Kâvûs ise Abbasi ordularının kısa yolu bilmediklerini ve uzun yoldan geleceklerini zannederek savunma hazırlıklarında ağır davrandı. Ancak Ahmed b. Ebî Hâlid el-Ahvel birlikleriyle birlikte bir anda bölgede görünmüştü. Ne yapacağını şaşırarak Kâvûs çaresiz bir şekilde teslim oldu. Böylece bölge 207 (822-823) yılında fethedilmiş oldu. Esir alınarak Bağdat'a getirilen Kâvûs yapılan görüşmelerde İslam dinine girmeyi kabul etti ve aynı bölgeye bu kez Müslüman bir idareci olarak halife tarafından atanmış oldu. Kendisinden sonra ise oğlu Afşin bölgeye atanmıştı. Üsrûşene'nin bu şekilde Müslüman hâkimiyetine girmesi çevre bölgeleri de etkilerken Abbasi devlet kadrolarında Türk nüfuzunun artmasının önünü açmıştı. Kâvûs ve ailesinin Türk olduğunun kesin kanıtlarından bir tanesi Batı

Türkistan'ın Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan zamanında (691-717) Göktürklerin hâkimiyetinde olmasıdır. Taşkent, Fergana, Semerkand, Buhara ve Üsrüşene'de bulunan Afşin unvanlı beyler Göktürklerin hâkimiyetini tanımışlardı. Halife Mu'tasım-Billâh (218-227/833-842) zamanında ise Abbasi askerlerinin çoğu Mâverâünnehir, Soğd, Fergana, Üsrüşene ve Şaş'tan gelen Türklerden oluşmuştu.¹⁷

Özellikle bu hususta Ya'kübî'nin, Benî Şeybân'dan bir Arabın buraya gelip buradan biriyle evlenmesine kadar Üsrüşene'de Arap olmadığına, dahası bu vakte kadar Araplarla komşuluğa dahi müsaade edilmediğine dikkat çekmesi buraların tamamen Türk yurdu olduğunun kesin kanıtlarındandır.¹⁸ Mâverâünnehir'den bahsederken buradaki Türk nüfuzuna dikkat çeken İbn Havkal Harezmi'den İsbicab'a kadar olan bölgeyi Oğuz Türklerinin cephesi olarak zikreder. Karlukların cephesi ise buradan başlayıp Fergana'nın en uç noktasına kadar ulaşmaktaydı. Mâverâünnehir'in sınırları bir taraftan Şikinân Türklerine ve Fergana'nın arkasındaki Türk sınırına ulaşmaktaydı.¹⁹ Ayrıca Kuteybe b. Müslim'le anlaşma sağlayan Semerkand hâkiminin kendisini Soğd İhşîdî, Semerkand Afşin'i olarak nitelendirmesi buranın beylerinin kullandığı unvana dikkat çekmektedir.²⁰

İslam fetihlerinden sonra idari olarak sınırları değişen bölge ilk dönemler Horasan eyaleti sınırları içerisinde

¹⁷ Yıldız, "Afşin", s. 1-4; Bölge Taberî'nin kayıtlarında Şuruse olarak kaydedilmektedir. Belâzurî, *a.g.e.*, s. 492-494; Ebi Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'l-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 7, (neşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm), Kahire 1960-1970, s. 125; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 232; C. Edmund Bosworth, "Afşin", *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591; Barthold, "Afşin", *IA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.

¹⁸ Ahmed b. Ebi Ya'küb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892, s. 293-294.

¹⁹ İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 368, 467.

²⁰ Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, c. 2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010, s. 210.

değerlendirilmekteydi. Dönemin Müslüman coğrafyacılarının genelde büyük ve zengin bir şehir olarak bahsettikleri Üsrüşene, içerisinde 400 kadar kalenin varlığıyla dikkat çekerek İstahrî ve İbn Havkal'a göre şehirden ziyade bölge olarak tarif edilmiştir.²¹ Üsrüşene'nin Buncikes adında bir başkentinin olmasının yanı sıra buraya bağlı 12 tane daha şehrin varlığından bahseden Makdisî buranın büyük bir bölge olduğunu doğrulamaktadır.²² Hamevî'nin konumlandırmasına göre Seyhun Nehri'nin güneyinde ve Fergana vadisinin girişini oluşturan bu bölge Hudûdü'l-Âlem'de Surûşana olarak kaydedilmiştir.²³ Yine de bölgeyle ilgili en detaylı malumatı İbn Havkal vermektedir. Mâverâünnehir-Harezmi bölümünde ele aldığı Üsrüşene ile ilgili bölgenin Türklerinin savaşçı özelliklerine ve hayvancılıkla uğraştıklarına dikkat çekmektedir. Hac görevlerini titizlikle yerine getiren Müslüman Türkler, büyüklerine itaatkâr ve hizmetkârdırlar. Onların bu özellikleri Abbasileri devlet kadrolarının ihtiyaçları için Türklere yönelten ana sebeplerdi. Özellikle Mâverâünnehir bölgesinin yeni Müslüman olmuş Türkleri Abbasilerin hem ordu kademelerinde hem de idari kademelerinde halifenin çok yakın adamları olmaya adaydılar. Dihkanlık ve çeşitli emirlikler için tercih edilen Türkler, Abbasi tarihini değiştirerek Samarra dönemini başlatmışlardı. Hilafet merkezinin Bağdat olduğu dönemlerde önemli komutanlıklar ve devlet kademelerinde Ferganalılar ve Türkler yer almaktaydı. Üsrüşeneli Afşin ve Ebü's-Sâc Dîvdâd da hilafet merkezine alınıp şihnelik görevine getirilen

²¹ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Bükdân*, s. 293; İstahrî, *a.g.e.*, s. 182-183; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 503.

²² Makdisî, *a.g.e.*, s. 265-266.

²³ Hamevî, *a.g.e.*, c. 1, s. 197; J. H. Kamers, "Üsrüşene", *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132; Bosworth, "Osruşana", *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925; *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağar), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 115; Ebü'l-Fidâ, *a.g.e.*, s. 496.

Türklerdendir. İstahrî, hilafet merkezindeki Mâverâünnehir'den gelen Türklerden bahsederken sultanlık giysileri ve giysilerindeki gösterişleriyle dikkat çektiklerini ve tüm azametlerine rağmen büyüklerine son derece itaatkâr olduklarını belirtmektedir. Üsrüşeneli Afşin ve Âli Ebî Sâc, Semerkanlı İhşîd (İhşâz), Soğdlu/Suğd ve Buharalı Merzubân b. Türküşî ve Uceyf b. Anbese gibi cesur devlet adamları bu bölgeden gelip hilafet merkezine hâkim olan Türklerden sadece bir kaçıydı.²⁴ Halife Mu'tasım, Horasan askerlerini Fergana'dan, diğer askerleri Türklerin ağırlıkta olduğu Üsrüşene'den seçmeyi devlet politikası haline getirmiş ve emrindeki Türk askerlerinin sayısını 4 bine çıkarmıştır. Altın kemer ve ziynetlerle donatılan bu Türk askerleri hilafet ordusunda kıyafetleriyle dikkat çekerlerdi. Bağdat'ta artan Türk asker sayısının getirdiği problemler daha sonra halifenin onları Bağdat'a 4 fersah mesafedeki Baradan'a yerleşirmesine neden olmuştur.²⁵

15

Bundan sonraki süreç ise Samarra'nın inşa edilmesiyle devam etmişti. Halife Mu'tasım'ın 221 (835) yılında yapımını başlattığı Samarra'nın kurulmasına ilişkin İbnü'l-Esîr'in kaydettiklerine göre, Mu'tasım, Mısır'ın Hayf halkından seçtiği adamlarına Mağâribe (Mağribliler), Semerkand, Üsrüşene ve Fergana'dan seçtiği adamlarına ise Ferâğine (Ferganalılar) adını vermekteydi. Bu da Türklerin Abbasilerde istihdam edilmesinde Üsrüşene'nin önemini ortaya koymaktadır.²⁶

²⁴ İstahrî, *a.g.e.*, s. 164; İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 368, 467; Türklerin savaşçı özelliklerine dair bkz. Makdisî, *a.g.e.*, s. 261-262; Ömerî de Mâverâünnehir'den, hükümdarlar ocağı, âlimlerin parladığı, büyük kişilerin yurdu, sancak ve flamaların mekânı, hızlı orduların ve atların akıp gittiği yer ve İslamiyet'ten önce Türklerin yaşadığı ayrıca kimsenin satılmaya cesaret edemediği yer olarak bahsederek buradaki Türk idareci ve asker zümreye dikkat çekmiştir. Ömerî, *a.g.e.*, s. 85-86.

²⁵ Maçoudî, *Les Prairies D'Or*, c. 7, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, s. 118-119.

²⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 484-486; İran'ın fethini müteakip İslam devletlerinde Türklerin aktif rol alması, Türk asıllı idareci ve komutanları üst

Diğer taraftan Bâbek isyanının bastırılmasının Ya'kûbî'nin, Üsrûşeniyye nispesiyle birlikte zikrettiği Afşin Haydar b. Kâvûs el-Üsrûşeniyye tarafından gerçekleştirilmesi bu bölge kökenli devlet adamlarının oldukça başarılı olduklarını göstermektedir.²⁷

Ancak Afşin'in itibarı devlet içerisinde bazı sebeplerle sarsılmaktaydı. İlk olarak Bâbek isyanını²⁸ bastırıp Samarra'ya döndükten sonra Azerbaycan'da vekil olarak bıraktığı Mengü-Çur'un isyanı bazı söylentileri beraberinde getirmişti. İsyanın bastırılması için Afşin tarafından görevlendirilmiş olan Ebü's-Sâc Dîvdâd söylentilere göre aslında savaşmak üzere değil de bizzat Mengü-Çur'a yardım etmesi için görevlendirilmişti. Ancak tüm bu söylentiler Mu'tasım'ın Afşin'e olan güvenini sarsmak içindi. Bu durum sadece Afşin'in değil kendisi gibi Üsrûşeneli olan Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın da siyasi kariyerini etkilemişti. Öyle ki kaynaklar Halife

düzey mevkilere ulaştırarak devlete yeni bir karakter kazandırmıştı. Fakat bu durum zamanla merkezi otoritesi zayıflayan devletin bu Türklerle de mücadelesini gerektirmişti. Türkler bir taraftan merkezdeki iktidar mücadelelerini yönetirken diğer taraftan da valisi oldukları bölgelerde bağımsızlık çalışmaları yapmaktaydılar. Mısır'daki Tolunoğulları ve İhşîdîlerin kuruluşu bu şekilde olduğu gibi Üsrûşene menşeiili Sâcoğullarının Azerbaycan'da kurduğu devlet de bu şekilde bağımsızlık elde etmişti. Ahmet Sağlam, "Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur", *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 2, Sy. 4, 2015, s. 108-109; Burada sözü geçen Sâcoğulları ailesinin Üsrûşene'nin Türklerinden olmasına rağmen, onların Araplaşmış Soğdılardan olduğunu iddia eden araştırmacılar da vardır. Ancak pek çok delilin yanı sıra İbn Havkal'ın hilafet merkezinde görev yapanlardan bahsederken Soğduları ayrı, Üsrûşenelileri ayrı zikretmesi bu ailenin Türk olduğunu kanıtlamaktadır. Sâcoğulları hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 6, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 81-136; Vladimir Minorsky, *Studies in Caucasian History*, London 1953, s. 111/dp. 1; W. Madelung, "Banû Sâj", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721; M. Defrémery, "Mémoire Sur La Famille Des Sadjides", *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78; Bayram Arif Köse, *Sâcoğulları ve Güney Kalkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017, s. 99-105.

²⁷ Ya'kûbî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, c. 2, s. 434.

²⁸ Bâbek isyanını bastırmasına dair detaylı bilgi için bkz. Belâzürî, *a.g.e.*, s. 376; Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 11-17, 41-52; İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, c. 5, s. 480-484, 487-506.

Mütevekkil-Alellah (232-247/847-861) dönemine kadar ondan hiç bahsetmemektedir.²⁹ Ancak kaynaklardaki bazı kayıtlar Afşin'in isyan edebileceği şüphesini de akla getirmekteydi. Özellikle Mâzyâr b. Kârin isyanının bastırılması hadisesinde Afşin'in bu olayda taraf olup Mâzyâr b. Kârin'i bizzat isyana teşvik etmesi Mu'tasım'ın Afşin'e karşı tutumunu değiştirmişti. Diğer bir sebep ise Bâbek isyanını bastırıldığı sırada Azerbaycan ve Ermenistan'dan gelen hediyeleri Abdullah b. Tahir'in hâkim olduğu yerlerden geçirip Üsrüşene'ye gönderiyor olmasıydı. Haberi alan Mu'tasım, Üsrüşene'ye giden malların kendisine bildirilmesini ve bu mallara el konulmasını emretti. Daha sonraki aşamada ise Afşin'in mallarına el konulmuş ve askerleri dağıtılmıştı. Ashında Mâzyâr b. Kârin'i Abdullah b. Tahir'e karşı kıskırtmasının sebebi de işte bu hadiselerdi. Neticede mahkemeye çıkarılan Afşin her ne kadar suçlamaları reddetse de hapse atılmaktan kurtulamamıştı. Afşin hapisteyken Mu'tasım'a gönderdiği haberlerde, bu iftiralara araştırmadan inandığı için sitem etmekteydi. Özellikle bir komutan olarak Mengü-Çur'a gönderdiği askerlere savaşmamayı emrettiğine dair kendisine atılan iftiralara bir anlam veremediğini belirtmekteydi. Verdiği cevaplar dâhilinde Mâzyâr b. Kârin'i isyana teşvik etme ihtimali zayıf görünse de Şaban 226 (Mayıs 841) tarihinde aç bırakılmak suretiyle öldürülen Afşin, Bâbü'l-âmme'ye getirilerek asılmış ve halka teşhir edilmiştir. Bu da yetmezmiş gibi indirilerek yakılmıştır. Yakılırken evinde bulunan putlar da üzerine serpilerek yakılmıştı. Bazı kaynaklar külleri Dicle Nehri'ne savrulan Afşin'in evinde altın ve mücevherlerle süslenmiş bir put ve Mecusiliği öven bir kitap bulunduğunu ileri sürmektedir. Bu da

²⁹ Yıldız, "Sâcoğulları", s. 83-84; Ebü's-Sâc Dîvdâd'ın bu tarihten sonra pasif bir göreve getirilmesi araştırmacılar tarafından bundan önce yaptığı görevlerin görmezden gelinmesine neden olmuş ve onun görevinin Mekke Valiliği'yle başladığı yönünde yanlış kanaate varılmıştır. Defrémercy, "a.g.m.", s. 2.

onun halen atalarının dinine mensubiyetine delil sayılmıştı. Her ne kadar evinde putların bulunması mahkemenin onun putperest inancını devam ettirdiği hükmüne neden olsa da, Afşin bununla ilgili açıklamasında bu putları halen Üsrüşene’de putperest akrabalarının kendisini ziyarete geldiğinde hediye olarak getirdiğini ileri sürmüştü. Fakat bu savunma masumiyetini ispat için yeterli kabul edilmedi.³⁰

Kendisinden sonra Üsrüşeneli devlet adamı olarak Abbasilerde Ebü’s-Sâc Dîvdâd’ın yıldızı parlayacaktı. Çeşitli isyanların bastırılması dışında 242 (856-857) yılında Mekke Yolu (Tarik Mekke) emirliğine getirilen Ebü’s-Sâc Dîvdâd, Azerbaycan’da kurulacak olan Sâcoğullarının atası sayılmaktadır. İki oğlundan biri olan ve Sâcoğulları devletinin de kurucusu sayılan Ubeydullah Muhammed’in kaynaklarda Üsrüşene Bey unvanı olan Afşin unvanıyla birlikte zikredilmesi onun Üsrüşene kökenli olduğunun önemli kanıtlarındandır. İbn Kesir de bu unvanın Üsrüşenelilere ait olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda onun tam adı Ebü’l-Müsâfir (Ebü Ubeydillâh) el-Afşin Muhammed b. Ebü’s-Sâc Ya’küb Dîvdâd b. Yûsuf Dîvdest’tir. Arap kaynaklarının Muhammed b. Ebü’s-Sâc olarak kaydetmesinin yanında Ermeni kaynaklarının Afşin şeklinde kaydetmesi, onun bu unvanı Ermeni Kralı I. Simbat’la ilk karşılaşmasını müteakiben yaptığı anlaşmadan sonra kendisini daha bağımsız hissetmeye başladığı tarihten sonra kullanmış olabileceğini akla getirmektedir. O Erdebil’de 286 (899-

³⁰ Taberî, *a.g.e.*, c. 9, s. 114; *Kitâbü’l-Uyûn ve’l-Hadâik fi Ahbâri’l Hakâik*, c. 3, (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871, s. 400; Maçoudi, *a.g.e.*, c. 7, s. 137-139; Ebü Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya’küb Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve Te’âkibü’l-himem*, c. 4, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 75-80, 86; İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, c. 5, s. 529-530, 533-538, 540-541; Ebu’l-Fida İsmail İmadu’d-Din İbn Ömer İbn Kesir İbn Davud İbn Kesir el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c. 10, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 493-494; Yıldız, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000, s. 128-130; Yıldız, “Sâcoğulları”, s. 83; Yıldız, “Afşin”, s. 21.

900) yılında bastırıldığı paralarda da bu unvanı kullanmıştır.³¹

Sonuç

İran'la Türklerin yaşadığı Tûrân arasında Ceyhun Nehri'ni sınır kabul eden İslam kaynakları nehrin ötesinde yaşayan Türkler hakkında pek çok önemli bilgiler vermişlerdir. Övgüyle bahsettikleri Mâverâünnehir yani Ceyhun Nehri'nin ötesindeki bu halkın yaşam şekillerindeki düzenleri, mertlikleri, misafirperverlikleri, idarecilik ve askeri kabiliyetleri Müslümanların dikkatini çekmekte gecikmemiştir. İlk İslam fetihlerinden sonra bölgenin İslamlaşması, Türk tarihinin olduğu kadar İslam tarihinin de seyrini değiştirmişti. Özellikle Abbasilerin devlet kademelerinde ihtiyaç duydukları yönetici zümreyi ve ordu komutanlarını Üsrüşene'nin kabiliyetli Türklerinden seçmeleri Abbasilerin ömrünü uzatırken Türklerin de yeni devletler kurmasına zemin hazırlamıştı. Abbasilerin en büyük problemlerinden olan iç isyanların ancak Üsrüşene kökenli Afşin tarafından bastırılmış olması ve halifelerin hassa ordusunu buradan oluşturması bu yargıyı güçlendirmektedir. Göktürklerin yıkılışından sonra bölgede dağınık beyler şeklinde yaşayan Türkler zamanla Abbasilerin en büyük mevkilerine gelmiş ve İslamiyet'i tam olarak benimseyerek İslam devletlerinin siyasi gücü olmuşlardı.

³¹ Eş-Şeyhül İmâmü'l-âlim-i Cemâleddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakihül-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdi, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Münga't'a (ed-Devleti's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34; İbn Kesîr, *a.g.e.*, c. 11, s. 55; A. Kârang-F. R. C. Bagley, "Afşin b. Dîvdâd", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591; Yovhannēs Draxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 142, 147, 151, vd.; Faruk Sümer, "Muhammed b. Ebî's-Sâc", *DİA*, c. 30, 2005, s. 524-526; H. A. R. Gibb, "Muhammed b. Abî'l-Sâc", *İA*, c. 8, İstanbul 1979, s. 476-477; Köse, *a.g.e.*, s. 99, 125, 399, vd.

Kaynakça

AGACANOV, S. G., *Oğuzlar*, (çev. Ekber N. Necef, Ahmet Annaberdiyev), Selenge Yayınları, İstanbul 2010.

BARTHOLD, W., “Afşîn”, *İA*, c. 1, İstanbul 1978, s. 146.

_____, “Mâverâünnehr”, *İA*, c. 7, s. 408-409.

BELÂZURÎ, Ahmed b. Yahyâ, *Fütûhu'l-büldân (Ülkelerin Fetihleri)*, (trc. Mustafa Fayda), Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

BOSWORTH, C. Edmund, “Afşîn”, *Encyclopaedia Iranica*, I/6, 1984, s. 589-591.

_____, “Osruşana”, *Encyclopaedia Iranica*, July 20/2005, s. 924-925.

DEFRÉMERY, M., “Mémoire Sur La Famille Des Sadjides”, *Journal Asiatique*, Paris 1848, s. 1-78.

EBÜ'L-FİDÂ, İmâdüddîn İsmâil b. Muhammed b. Ömer, *Takvîmü'l-Büldân*, (neşr. M. Reinaud), Paris 1840.

GIBB, H. A. R., “Muhammed b. Abi'l-Sâc”, *İA*, c. 8, İstanbul 1979, s. 476-477.

HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. 1-5, Beyrut 1977.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî, *Kitâb-ı Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J.

H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. 2, Leyden 1967.

İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn KesİR İbn Davud İbn KesİR el-Dimaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. 1-14, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkübü'l-himem*, c. 1-7, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003.

İBNÜ'L-ESİR, Ali b. Muhammed b. AbdilkerİM el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida, *el-Kâmil fi't-Târîh, (İslâm Tarihi)*, c. 1-10, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

21

İSTAHRÎ, Ebû İshâk İbrâhim b. Muhammed el-Fârisî el-İstahrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, (tahk. Muhammed Câbir Abdulâl el-Hîmî), 1961.

KAMERS, J. H., "Üşrüşene", *İA*, c. 13, İstanbul 1986, s. 132.

KÂRANG, A-BAGLEY, F. R. C., "Afşîn b. Dîvdâd", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. I, s. 591.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fi Ahbâri'l Hakâik, c. 3, (ed. M. J. De Goeje), Brill 1871.

KÖSE, Bayram Arif, *Sâcoğulları ve Güney Kalkasya 276-317/889-929*, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul 2017.

MAÇOUDI, *Les Prairies D'or*, c. 1-9, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877.

MADELUNG, W., “Banū Sāj”, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/7, s. 718-721.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877.

MINORSKY, Vladimir, *Studies in Caucasian History*, London 1953.

ÖMERÎ, Şihabeddin b. Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlikü'l-ıbsâr (Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım)*, (çev. ve notlar: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, *DİA*, c. 28, 2003, s. 177-180.

SAĞLAM, Ahmet, “Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, c. 2, Sy. 4, 2015, s. 107-126.

STRANGE, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur*, Newyork 1873.

SÜMER, Faruk, “Muhammed b. Ebü's-Sâc”, *DİA*, c. 30, 2005, s. 524-526.

TABERÎ, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. 1-11, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.

USTA, Aydın, “Üsrüşene”, *DİA*, c. 42, 2012, s. 391-392.

YA'KŪBÎ, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, c. 1-2, (tahk. Abdülemir Mehna), Beyrut 2010.

_____, *Kitâbü'l-Büldân*, (neşr. M. J. De Goeje), Leyden 1892.

YILDIZ, Hakkı Dursun, *İslamiyet ve Türkler*, Kamer Yayınları, İstanbul 2000.

_____, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. 1-14, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c. 6, s. 81-136.

_____, "Afşin Haydar b. Kâvûs", *DİA*, c. 1, 1988, s. 441-442.

_____, "Abbasiler Devrinde Türk Kumandanları el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *İÜTED*, Sy. 4-5, İstanbul 1974, s. 1-22.

YİĞİT, İsmail, "Kuteybe b. Müslim", *DİA*, c. 26, 2002, s. 490-491.

YOVHANNĒS, Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987.

ZÂFİR EL-EZDÎ, Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakihü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müngati'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximam Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823.